

FAZLUR RAHMAN'IN ESERLERİNİN GENEL BİR TANITIMI

A General Review of Fazlur Rahman's Works

Bilal KUŞPINAR

McGill Üniversitesi Montreal, Kanada

1. *İslam*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1966. xı+271 ss.¹

Hem Müslüman hem de Müslüman olmayan kimseler için, oldukça objektif bir şekilde, İslâm'ı, doğuşundan günümüze kadar ana hatlarıyla ele alan bu kitap, aşağıdaki konuları ihtiva etmektedir: Birinci Bölüm: Hz. Muhammed ve Vahy, Hz. Muhammed'in mücadelesi ve mevkisi (ss. 11-29). İkinci Bölüm: Kur'an nedir? Kur'an'ın öğretisi ve kanun koyma yetkisi ve Kur'an'a yapılan tefsirler (ss. 30-42). Üçüncü Bölüm: Peygamberin otoritesi, Hadis ve Sünnet, Hadis'e karşı klasik muhalefet ve Hadis ilminin gelişmesi (ss. 43-67). Dördüncü Bölüm: İslâm Hukukunun tarihi seyri içerisinde gelişimi ve belli başlı Fıkıh ekolleri (ss. 68-84). Beşinci Bölüm: Kelam ilminin seyri, belli başlı İtikadî mezhepler ve Kelam-Felsefe ilişkisi (ss. 85-99). Altıncı Bölüm: Şeriat kavramının gelişimi ve geleneksel ıslahatçılardan İbn Teymiyye'nin Şer'î kanunların anlaşılmasında oynadığı rol (ss. 100-116). Yedinci Bölüm: Felsefî hareketlerin İslâm dünyasında gelişmesi, Filozoflar ile Kelamcıların birbirleriyle çekiştikleri ana noktaların tahlili (ss. 117-127). Sekizinci Bölüm: İslâm'da sûfî cereyanların başlaması ve Sünnî tasavvufun gelişmesi (ss. 128-149). Dokuzuncu Bölüm: Sûfî teşkilatlar ve belli başlı tarikatlar (ss. 150-166). Onuncu Bölüm: İslâm dünyasındaki büyük fırkalar ve bunlardan, Haricilik, Şia ve Şia'nın bazı kollarının doğuşlarından bugüne kadar nasıl geliştiklerinin kısa ve tenkitçi bir şekilde ele alınması (ss. 167-180). Onbirinci Bölüm: İslâm'da eğitim meselesi, program ve öğretim konularına yeni bir yaklaşım (ss. 181-192). Onikinci Bölüm: İslâm'da ilk çağdaşlaşma hareketleri, Vahhabilik, Hindistan ve Afrika'da yenilikçilik hareketleri (ss. 193-211). Onüçüncü Bölüm: Çağdaş Akımlar; fikrî ve politik yenilikler (M. Abdüh ve İkbâl gibi çağdaş İslâm düşünürlerinin yeni yaklaşımları) (ss. 212-234). Son Bölüm: İslâm'ın doğuşundan günümüze

kadar kendi bünyesinde taşıdığı, mirasın, Fazlur Rahman'ın kendine has fikirleriyle yeniden değerlendirilmesi (ss. 235-254).

İslâm kitabının, kendisini diğerlerinden ayıran üç önemli özelliği vardır: İslâm hakkında, (a) aydınlatıcı, (b) yorumlayıcı ve (c) tanımlayıcı bilgiler vermesi. Kitabının yorumlayıcı özelliğinden dolayı, Prof. Fazlur Rahman, onu, İslâm dini ile önceden hiçbir aşinalığı olmayan kimselere tavsiye etmemiştir. (s. xı)

İslâm dininin, tamamen fikrî bir düzeyde ele alındığı bu kitabın, kendisinden önceki klasik ve skolastik düşünce yapısına adeta meydan okuduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle, yazarın akılcı tavrı eserine yansımış ve onu, bütün olayları mantıkî bir şekilde yorumlamaya sevk etmiştir.

Akla verdiği üstünlük sebebiyle, yazar, bu kitabında, tasavvufu; sünnî, teosofik ve avama mahsus sûfilik şeklinde üç ana kısma ayırmış ve son ikisini, İslâm'ın bütünlüğünü tehlikeye attığından, sert bir dille eleştirmiştir. (s. 140) Ne var ki, Fazlur Rahman, bu üç çeşit sufizm anlayışını açık ve net bir şekilde izah etmediğinden, okuyucu, neyin sünnî, neyin teosofik ve neyin avama ait bir sûfilik olduğu hususunda tereddüd edebilir.

Kitabın son kısmında, "Legacy and Prospects" (Miras ve Beklentiler) başlığı altında Fazlur Rahman, İslâm'ın hem siyasî, hem ahlakî hem de dinî temel değerlerinin en iyi şekilde muhafaza edilmesi için, tarihten çıkarılacak dersler ve tecrübeler ışığı altında İslâm dininin muhteiyatının yeniden gözden geçirilmesini hararetle istemektedir. Mesela, siyasî konularda, Fazlur Rahman şunu tavsiye etmektedir: "Siyasî alanda, Müslüman'ın önündeki vazife, tarihini samimi bir şekilde inceledikten sonra, bu konuda (yani siyasî konuda) sünnî muhtevayı

1. Bu eser, Prof. M. Aydın ve Prof. M. Dağ tarafından, *İslâm* başlığı altında Türkçe'mize kazandırılmıştır, (Ankara: Selçuk Yayınları, 1981).

yeniden sistemleştirmek ve (1) toplumun ve devletin istikrar ve birliğini, (2) devlet ve hükümet işlerinde halkın büyük çapta, aktif, müsbet ve mesuliyet anlayışı içinde katılımını sağlamak için yeterli teşkilatlar meydana getirmektedir." (s. 240)

İslâm kitabı hem Müslüman öğrencilere, dinleri hakkında yeni bir bakış elde edebilmeleri için, hem de başka dinlerin temsilcilerine, İslâm dini hakkında özet bilgi elde edebilmeleri için tavsiye edilebilir.

2. Major Themes of the Qur'ân (Ana Konularıyla Kur'an). Chicago: Bibliotheca Islamica, 1980, (xvi) +180 ss.²

Prof. Fazlur Rahman'ın, diğer kitaplarından metod ve muhteva itibarıyla oldukça farklı gözükken bu kitabı, eserin gayesini ortaya koyan Giriş kısmından başka, şu bölümleri kapsamaktadır: Birinci Bölüm: Allah. (ss. 1-16). İkinci Bölüm: Fert olarak insan. (ss. 17-36). Üçüncü Bölüm: Cemiyette insan. (ss. 37-64). Dördüncü Bölüm: Tabiat. (ss. 65-79). Beşinci Bölüm: Peygamberlik ve vahiy. (ss. 80-105). Altıncı Bölüm: Ahiret. (ss. 106-120). Yedinci Bölüm: Şeytan ve şerr. (ss. 121-131). Sekizinci Bölüm: İslâm toplumunun doğuşu. (ss. 132-149). Birinci İlâve: Mekke'deki İslâm toplumunun dinî durumu. (ss. 150-161). İkinci İlâve: Kitap ehli ve dinlerin farklılığı. (ss. 162-170).

Major Themes of the Qur'ân'ın yazılış sebeplerinden en önemlisi, Kur'an'ın Allah, insan ve cemiyet konularında neler bildirdiğini ana hatlarına göstermek ve dolayısıyla bu üç noktada okuyucuyu haberdar etmektir. (s. xi).

Giriş kısmında, Fazlur Rahman, şarkiyatçıların Kur'an'a yönelik çalışmalarını kısaca özetleyerek genel bir değerlendirmesini yapar. Eleştirme konusu yaptığı meselelerin başında şunlar gelmektedir: (a) Kur'an hakkında çalışan bazı batılı yazarlar, Kur'an'ı, Yahudilik ve Hıristiyanlığın sadece bir tekrarı ve taklidi, Hz. Muhammed'i de bu iki dinin bir taraftarı olarak gördüklerinden, objektif davranmamışlardır. (b) Batı dillerinde yayınlanan bazı Kur'an tercüme ve ayetlerin kronolojisi hususunda keyfi bir tavır sergilemişlerdir. (c) Son olarak, Kur'an'ın muhtevasına yönelik çalışmalar söz konusu edilmiş ve bunlardan çoğunun birlik ve bütünlük anlayışından oldukça uzak, sadece belirli konulara teksif edildikleri hatırlatılmıştır. Fazlur Rahman, Kur'an'ın genel dünya görüşünün sistemli bir şekilde incelendiği batılı eserler arasında, Japon yazar, T. Izutsu'nun, *God and Man in the Koran (Kur'an'a Göre Allah ve İnsan)*³ kitabını, her ne kadar bazı noktalarda kendisiyle hem

fikir olmasa bile, gayet faydalı bulur ve okuyuculara tavsiye eder. (s. xvi).

Fazlur Rahman'a göre, Kur'an'ın ortaya koyduğu Tanrı inancı, her türlü Panteist, Relativist ve Mitolojik anlayışlarından uzak ve aksine, tamamen kendine has tek bir Allah'ın tanınmasından ibarettir.

Kitapta savunulan en önemli noktalardan birisi, "Şefaata"nın tamamen reddedilmesi ve Fazlur Rahman'ın kendi ifadesiyle, "Kur'an'ın bütün tabiatının şefaata karşı" olmasıdır. (s. 31) Ona göre, Kur'an'da şefaata yer verir görünen ayetler, İbn Teymiye'nin işaret ettiği gibi, haddi zatında, Allah'ın merhamet ve şefkatini tasvir eden ayetlerdir. Bu sebeple, onları kelime manalarıyla yorumlamaktan ziyade, daha genel ibareler içerisinde ele almalı ve sadece Allah'ın merhametini açıklayan ayetler olarak görmelidir. Bize göre ne yazık ki, bu tezi doğrularken, Fazlur Rahman'ın ortaya koyduğu ayet yorumları ve bir takım akil gerekçeler pek tatminkar gözükmemektedir.

Yazarımıza göre bir diğer önemli konu şudur: Bu da, Kur'an'ın öbür dünya yani ahiret anlayışı olup, orta çağ İslam filozoflarından bazılarının aksine, Kur'an, insanı bir bütün olarak ele almış ve hiçbir zaman beden-ruh gibi bir ayırım yapmamıştır. Bu yüzden, Kur'an'a göre, insan ruh ve bedenle birlikte haşrolunacak, sevap ve ceza her iki tarafı da içine alacaktır. Kısaca, Kur'an'ın ahiret tanımı, fiziksel olup, sadece ruhi boyutlu değildir. (s. 112).

Fazlur Rahman bu eserinde, daha önce de belirtildiği gibi, Kur'an'ın bir takım temel kavramlarını yeni ve taze bir yorum ile ayrıntılı olarak incelemiş ve bu yüzden de, kanaatimize göre, 20. yüzyılın İslâm öğrencisine, yeni ve taze bir bakış açısı getirmiştir.

3. Islamic Methodology in History (Tarihte İslâmî Usûl). Karachi: Central Institute of Islamic Research, 1965, (xi) +208 ss.

Fazlur Rahman, bu kitabında, İslâm'ın Kur'an, Sünnet, İctihad ve İcma'dan oluşan dört ana kaynağını, tarihi seyiri içerisinde ele alıp inceledikten sonra, onların İslâm dünyasında ne şekilde ve ne derecede uygulandığını göstermeye çalışmıştır. Dikkati çeken en önemli noktalardan birisi, bu dört ilkenin, tarihte çoğunlukla, sadece Fıkıhın, yani İslâm hukukunun temel meseleleri olarak itibar görmesi ve İslâm düşüncesini ilgilendiren tarafının gözardı edilmesi hususunun esefle vurgulanmasıdır.

Kitabın kapsadığı konulara gelince, Birinci Bölümde, Sünnet, İctihad ve İcma' ayrı ayrı incelenmiştir. (ss. 1-26) İkinci bölüm (ss. 27-84) Sünnet ve

2. Eser, Doç.Dr. Alparslan AÇIKGENÇ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir, (Ankara: Fecr Yayınları, 1987)

3. Eser, Prof.Dr. Süleyman ATEŞ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (Ankara, 1983).

Hadis başlığı altında, Hadis literatürünün doğuşu, gelişmesi ve hadisleri değerlendirmede esas olan ölçütler zaman zaman hatırlatılarak, sahih hadis konusu enine boyuna tartışılmıştır. Mezhep imamlarının hadislerle karşı tavırları ele alınırken, bir takım hadislerle misaller getirilerek konular eleştirel bir tahlile tabi tutulmuştur. Üçüncü (ss. 85-147) ve Dördüncü (ss. 149-174) Bölümlerde ise, Sünnet ve Hadis'in, gelişmesi ve diğer disiplinlerle birarada nasıl kaynaştığı üzerinde durulmuştur. Burada ayrıca, sūfî ekollerle birlikte, felsefî hareketlerin İslâm düşüncesinin oluşmasındaki rolü ve buna paralel olarak "içtihat kapısının kapalı mı yoksa açık mı olduğu" meselesi, akıl ve nakil noktasından mantıf bir şekilde teferruatlıca işlenmiştir.

Kitabın son bölümünde ise, yazar, modern dünyanın yoğun problemleri ve yenilikleri karşısında, Müslümanın, yukarıda saydığımız dört temel prensiplerden hareketle, sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî yönden nasıl ve ne ölçüde başarılı olabileceği konusunu, okuyucunun dikkatine sunmuştur. Başka bir ifadeyle, Fazlur Rahman, çağın değişiklikleri karşısında İslâm'ın durumu nedir ve ne olmalıdır? sorusuna tarihi yorumlar ile cevap vermeye çalışmıştır.

4. *Avicenna's Psychology: An English Translation of Kütâb al-Najât, Book II, Chapter VI, with Historical-Philosophical Notes and Textual Improvements on the Cairo Edition* (İbn Sînâ'nın Psikolojisi: İbn Sînâ'nın Necât'ının ikinci kitabının dördüncü bölümünün Tarihî ve Felsefî Notlar ile birlikte İngilizce'ye Tercümesi). Oxford: Oxford University Press, 1952, (xı) + 127 ss.

Kitabın başlığından da anlaşıldığı gibi, İbn Sînâ'nın *en-Necât* isimli eserinin Psikoloji kısmının geniş felsefe notları ile zenginleştirilmiş bir tercümesidir. Giriş Bölümünde (ss. 1-23), İbn Sînâ'nın, "akıl ve aklın kısımları (ameli=pratik, nazari=teorik), (Faâl Akıl ve Pasif Akıl)", "ruh, ruhun melekeleri ve insan ruhu", "idrak ve idrak çeşitleri (harici ve dahili)", "tenasuh meselesi" ve "peygamberlik" vb. konulardaki görüşü ve özellikle akıl (intellect) teorisi, Plotinus, Aristo ve Yeni Eflatunculuk çizgileri içerisinde ele alınarak onun özgün fikirleri gösterilmeye çalışılmıştır. Fazlur Rahman'a göre, İbn Sînâ, ruh ve akıl teorisinin bazı noktalarında her ne kadar Aristo ve Plotinus'u takib eder görünse de; idrak ve dereceleri ile peygamberlik gibi konularda kendine has yeni doktrinleriyle felsefeye büyük katkılarda bulunmuştur. (s. 21).

Giriş bölümünden sonra, *en-Necât*'ın Arapça (Fî'n-Nefs) kısmı, gayet kısa ve ana metne oldukça sadık kalınarak İngilizce'ye aktarılmıştır. (ss. 24-69).

Kitabın sonunda yer alan "Tarihî ve Açıklayıcı Notlar", tercüme edilen kısmın adeta bir şerhi durumunda olup, tercümede karşılaşılan bir takım kısır noktaları ve kapalı cümleleri açıklamakla birlikte, bölümleri ayrı ayrı özetlemektedir. Ayrıca, belirli konularda Aristo'nun *De Anima*'sından, orijinal eski Yunanca karşılıklarıyla birlikte iktibaslar yapılmakta ve İbn Sînâ'nın Aristo'dan ayrıldığı noktalar gösterilmektedir.

5. *Prophecy in Islam (İslâm'da Peygamberlik)*. George Allen and Unwin Ltd, 1958, 118 s.

Hellenistik felsefesi ile ortaçağ İslâm düşüncesinin peygamberlik noktasında birbiriyle karşı karşıya getirildiği bu kitap, üç bölümden oluşmaktadır. "Akıl Doktrini" başlığı altında yer alan Birinci Bölüm'de Fazlur Rahman, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın akıl ve akıl çeşitleri konusunda ileri sürdükleri felsefî teorileri tahlil ederek Aristo'nun *De Anima* isimli eserinden zaman zaman iktibaslar yaparak önce bu iki İslâm filozofunun Aristo'dan ayrıldığı noktaları ve sonra da iki filozofun birbirine farklılık arzeden görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. (ss. 11-29) Burada tartışmanın ağırlık merkezini Faal Akıl (Active Intellect) kavramı teşkil etmiştir.

İkinci Bölüm'de ise, Prof. Fazlur Rahman, kendisini, iki büyük İslâm filozofunun (Fârâbî ve İbn Sînâ) "Akıl teorisi"ne vererek, Peygamber ve Peygamberlik müessesesini bu felsefî teoriyle rasyonelleştirmeye çalışır. (ss. 30-91) Onun tesbitlerine göre, her iki filozof da peygamberin fevkalâde bir akla sahip olduğunu ve bu akıl sayesinde herhangi bir harici eğitime ihtiyaç duymadan herşeyi bilebileceği konusunda hemfikirdirler. (s. 30) Ancak, peygamberin aklı ile normal insan aklını mukayese ederlerken iki filozof birbirinden farklı görüş sergilerler. Yine bu bölümde Fazlur Rahman, "dahili duyular", "hayal" ve özellikle "sağ duyu (sensus communis)" noktalarından hareket ederek, peygamber, filozof ve sūfinin hangi yönlerde birbirleriyle birleştiklerini ve ayrıldıklarını tahlil ettikten sonra "mucize" ve "ibadet" konularına değinir. Şüphesiz bu konuları ele alırken çoğunlukla başvurduğu kaynak, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'i ve *el-Şifâ*'nın Psikoloji bölümü olmuştur. Burada vurgulanacak bir diğer önemli nokta da, yazarın "Peygamber'in vazifesi nedir?" veya "kanun koyma ilkesinde neden peygambere ihtiyaç vardır?" sorusuna İbn Sînâ'dan ziyade Fârâbî'nin eserlerine ve özellikle onun *Tahsilu's-Sa'ade*'sine müracaat edilerek cevaplar getirilmesidir.

Kitabın son bölümü, peygamberlik konusunda İbn Hıazm (ss. 93-94), Gazâlî (ss. 94-99), Şehristânî (ss. 99-101), İbn Teymiyye (ss. 101-105) ve İbn Haldun (ss. 105-108) gibi Ortaçağ İslâm düşünür ve kelimalarının

"nübüvvet" (peygamberlik) ve "mucize" gibi konulardaki görüşlerine kısaca değinilmiş ve özellikle bu alimlerin kendilerinden önceki Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerine ne derecede uzak veya yakın oldukları ve hangi noktalarda bu iki filozofun görüşlerini kabul veya reddettikleri tartışılmıştır. Diğer bir ifadeyle, "nübüvvet" konusunun biri felsefî diğeri gayr-i felsefî olan iki boyutu tarihî, bir perspektifle incelenmiştir.

Fazlur Rahman'ın bu eseri, herşeyden önce peygamberlik konusunda İslâm literatüründe tartışılmış bir sürü bilgiyi bir araya getirip bir bütün olarak İslâm okuyucularına sunduğu için takdire şayandır. Bütün İslâmî disiplinler içerisinde bu eser, yıllar boyu bir yardımcı kaynak kitap olarak kalacaktır. Fazlur Rahman, "nübüvvet"e dair teorileri kendi düşünce ufkuyla yorummuş ve sistemli bir analiz yapmasına rağmen kendi fikrinin bu konuda ne olduğunu veya en azından nasıl bir teori kabul edilmesi gerektiğini söylemekten kaçınmıştır.

6. The Philosophy of Mullâ Sadra (Sadr al-Dîn al-Shirâzî). (Mollâ Sadra'nın Felsefesi. Albany: State University of New York Press, 1975, (vii) +277 ss.

Bu eser, Fazlur Rahman'ın da açıkça itiraf ettiği gibi, Molla Sadra'nın *el-Esfârü'l-Erba'a* (Dört Sefer) kitabının eleştirel bir yaklaşımla ortaya konmuş bir hülasasıdır. (ss. vii, 19).

Bu eseriyle Fazlur Rahman iki ana hedefi gerçekleştirmeyi arzu etmiştir: Birincisi Sadra'nın orijinal felsefî düşüncelerini günümüzün okuyucusuna tanıtmak. İkincisi ve belki de en önemlisi, Batılı ilim adamları arasında yaygın olan, "XI. yüzyılda, Gazali'nin felsefeye yapmış olduğu sert hücumdan sonra İslâm Felsefesi ölmüştür" şeklindeki tezi çürütmektedir. (s. vii)

Kitap, Sadra'nın felsefesinin ana hatlarını tanıttığı bir giriş bölümünden başka üç ana bölümden müteşekkildir. Fazlur Rahman'ın gözlemlerine göre, Molla Sadra, kendinden önceki üç felsefî ekolden —(i) İbn Sînâ'nın Meşşaf okulu, (ii) Suhreverdî'nin İshrâkî geleneği ve (iii) İbn Arabî'nin sûfizmi— etkilenmiştir. Aynı zamanda bu üç disiplin, Sadra'nın sert tenkidine maruz kalmıştır. Bunların arasından en ağır saldırıya uğrayan ve İbn Sînâ'nın "mahiyet ve varlık" ayrımı olmuştur. (s. 12)

Birinci Bölüm Ontoloji başlığı altında tamamen "varlık" ve "mahiyet" konusuna hasredilmiş olup, özellikle, Sadra'nın, "varlık" (existence-vücûd)'tan başka hiçbir şey gerçek değildir" teorisi defalarca vurgulanarak, onun, seleflerinden nasıl ayrıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. (s. 28) Ayrıca burada, Sadra'nın varlığın derecelerini açıklamada kendisine anahtar kelime olarak seçtiği "teşvik" (systematic ambiguity) üzerinde durulmuş

ve onun en basit varlıktan en mükemmel varlığa kadar nasıl bir fonksiyonu olduğu "mütavât" ve "müşekkek" gibi mantık terimleriyle mukayese edilerek izah edilmiştir. (s. 35) Bölümün sonunda, Tanrı-Evren ilişkisi ile zaman ve hareket boyutları tartışma konusu edilmiştir. (ss. 94-108).

İlahiyat başlığını taşıyan ikinci bölüm, Tanrı ve Tanrı'nın sıfatları (ss. 125-191) konusuna ayrılmıştır. Sadra'nın "Tanrı'ya giden yollar çoktur" cümlesi hemen hatırlatıldıktan sonra, Tanrı'nın varlığı konusunda bir kaç delil yine Sadra'nın "varlık" ve "teşvik" teorisine paralel olarak tartışılmıştır. Tanrı'nın İlim, Kudret ve İrade sıfatları evrenin yaratılışı meselesiyle münasebet kurularak genişçe beyan edildikten sonra, Tanrı'nın sıfatları Tanrı'yla varlık cihetiyle aynı ama mefhum olma yönüyle farklı olduğu noktasına dikkat çekilmiştir.

Eserin Son Bölümü'nde ise, Sadra'nın genelde Psikolojisi ve özellikle de bilgi teorisi işlenmiştir. (ss. 195-265) Sadra'ya göre, bilgiyi meydana getiren insan ruhunun kendisidir. Yine ona göre, tenasüh mümkün değildir. (s. 206)

Eserin nihayetinde (Epilogue) Fazlur Rahman, Sadra'nın varlık felsefesi ile modern varlık teorileri arasında bir takım bağların olduğunu ve fakat her filozofun kendi sistemi içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre, Sadra'nın doktrinlerini, XX. yüzyılın varoluşçu (existentialist) filozoflarının teorileri içerisinde yorumlamak pek uygun olmaz. Zira, modern filozoflar varlığı özellikle insana hasrederlerken, Molla Sadra, onun tamamıyla mevcut olan gerçekliğe atfeder.

Kitabın genel bir değerlendirilmesini yaparsak şunlar söylenebilir: Herşeyden önce Fazlur Rahman eserine "Sadra'nın Felsefesi" başlığını verse de, sadece *el-Esfârü'l-Erba'a* isimli esere bağlı kalarak yazmış ve Sadra'nın diğer önemli eserlerine müracaat etmemiştir. Diğer taraftan, Fazlur Rahman, Sadra'nın teorilerini kendinden önceki İbn Sînâ, Suhreverdî, Nasireddin Tusî ve İbn Arabî gibi düşünürlerin görüşleriyle mukayese ederken sadece Sadra'nın yukarıda sözü edilen eserlerde söyledikleriyle iktifa etmiş ve bu filozofların kendi eserleriyle hiç karşılaştırmamıştır. Dolayısıyla Sadra'nın onlara karşı yapmış olduğu tenkidlerin doğruluk ve geçerlilikleri askıda kalmıştır. Bütün bu eksiklerine rağmen, kanaatimizce Fazlur Rahman, Sadra'nın akademik çevrede çok az bilinen felsefesini gün ışığına çıkaran bu eseriyle ilim dünyasında mümtaz ve takdire şayan bir mevkiyi hak etmiştir. Eseri, İslâm Düşünce Tarihine katılmış taze bir kan niteliğinde olup asırlar boyu yaşayacaktır.

7. Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition (İslâm ve Çağdaşlık: Fikrî Bir

Geleneğin Değişimi).⁴ Paperback edition (Karton cilt baskı). Chicago and London: University of Chicago Press, 1984. ix+172 (indeks dahil) ss.

Bu önemli kitabında, Fazlur Rahman, İslâm'ın Ortaçağ'dan günümüze kadar eğitim ve öğretim alanında geçirmiş olduğu belli başlı safhaları kısaca özetleyip, hangi noktalarda, ne ölçüde yanlışlıklar yapıldığını göstermiş ve 20. yüzyılın panoramasını da bizzat kendi tecrübeleriyle müşahhaslaştırmıştır. Bir Giriş kısmından (ss. 1-11) başka, dört ana bölümü ihtiva eden *İslâm ve Çağdaşlık* kitabı, çağdaş İslâm Düşüncesine yeni ufuklar getirmekle kalmamış, aynı zamanda, İslâmî sahada çalışan ilim adamlarına bir takım taze fikirler sunarak, onları, "yeniden düşünmeye", donukluk ve durgunluk kisvesinden bir türlü sıyrılmayan büyük İslâmî mirası da yeniden canlandırmak için daha metodlu, daha sistemli ve daha aktif bir çalışmaya teşvik etmiştir.

Giriş kısmında yazar, Kur'an'ın tefsiri konusunda yeni sistemler geliştirilmesi gerektiğini vurguladıktan sonra (s. 4) ikili bir yaklaşıma dikkati çekmiştir. Yani, ona göre, Kur'an'ın tefsirinde şu iki hareket beraber mütaâfâ edilmelidir: Birincisi, "mevcut ortamdan Kur'an'ın nazil olduğu devirlere gitme, diğeri ise, bunun aksi bir yönde olması" başka bir ifadeyle, Kur'an'ın indiği zamandan günümüze kadar gelen bir yaklaşım. (s. 5) Bu şekilde bir tefsir, Kur'an'ı hem kendi içinde hem de pratik hayata yönelik dinî değerlerinde nasıl bir uyum arzettiği kolayca gözlenebilecektir. Daha da önemlisi, bu şekilde bir yaklaşım Kur'an'a analizci-sentezci bir yorum getireceğinden klasik tefsirlerden daha verimli sonuçlar üretebilecektir.

Miras başlığını taşıyan Birinci Bölümde, Prof. Fazlur Rahman, Klasik İslâm Geleneğinin hangi noktalarda ve hangi sebeplerle hatalı olduğunu tesbit etmeye çalışırken dikkatleri, Kelâm, Ahlâk, Felsefe, Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi birtakım ilim dallarına çevirmiştir. Bölümün hemen başında, Hz. Muhammed'in sosyal sahada ortaya koyduğu sosyal toplumsal yeniliğin Medine'de başladığını söyledikten sonra hemen onun "kanun koyma" ve "meselelere cevap verme" şekline temas etmiştir. Yazara göre, Hz. Muhammed, kendisine sorulmayan meselelerle henüz vukûa gelmemiş konular hakkında kararlar vermemiştir. (s. 16) Aynı şekilde, Kur'an'ın hükümle ilgili olan ayetlerinin çoğu da bir olaya istinaden nazil olmuş —sebeb-i nüzul— ve hatta bazen, özellikle tek bir sebep nedeniyle nazil olmuştur. Durum böyle iken, Fazlur Rahman soruyor, sonra gelen Müslüman Fakihler neden bu noktaları göz ardı edip, bir takım ayet ve hadisleri hususî meselelerden ziyade genel

meselelere uyguladılar? Neden onları evrensel bir kategoriye koydular? Neden meydana gelmemiş bir takım faraziyelere de tatbik ettiler? (ss. 17-28) Bu bölümün bir başka önemli konusu da, Ortaçağ'da yapılan ilmî faaliyetler olup, belli başlı mütekelim, feylesof ve müfessirlerin çalışmalarıyla birlikte önemli eserlerini ihtiva etmektedir. (ss. 31-39)

Klasik İslâmî Yenilik ve Eğitim başlığını verdiği İkinci Bölüm'le (ss. 43-83), Çağdaş Yenilik adını verdiği Üçüncü Bölüm'de (ss. 84-129) Fazlur Rahman, 19. yüzyılın başlarından günümüze kadar, Müslüman ülkelerde İslâmî alanda ortaya çıkan yeni fikir akımlarını ve bu akımların metodlarını ve kullandıkları vasıtaları ele almaktadır. İnceleme konusu yaptığı ülkeler, Türkiye, Mısır, Pakistan, İran ve Endonezya'dır. Yazara göre, Müslüman ülkelerin hemen hemen hepsi Batı'nın gelişen yenilikleri karşısında oldukça duyarlı davranmışlar ve genelde iki çeşit bir tavır sergilemişlerdir: Birincisi, Batının modern bilgisinin ancak pratik alanda faydalı olabileceğini, saf düşünce alanında, batının ilmî verilerinin şüphe uyandırmaktan başka bir hizmeti olamayacağını savunan Müslüman ilim adamları. İkincisi ise, sadece batının teknolojisini değil aynı zamanda onun ilmî verilerini de almanın ve etüd etmenin faydalı olduğunu savunan Müslüman ilim adamları. Birinci sınıfın, özellikle Türkiye'nin eğitim reformuna kalktığı ilk zamanlarda hayli yaygın olduğunu belirten Fazlur Rahman, bunun "faydalı teknikler" ve "pratik ilim" kavramlarıyla adeta özleştirdiğini ifade eder. (ss. 46-47) Yine Fazlur Rahman'a göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında hayli etkili olan Müslüman yenilikçi yazarlar, Hindistan'dan Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emîr Ali, Türkiye'den Namık Kemâl ve Mısır'dan Cemâleddin Afgânî ve Muhammed Abduh olup, hepsi İslâm'ın modern ilimlere karşı olan müsbet tavrını ortaya koymaya çalışmışlardır. Fazlur Rahman'ın intibalarına göre, Mısır ve Türkiye Dinî Okulların faaliyetleri ve yenilenmeleri konusunda birbirinden tamamen farklı ve zıt yönde hareket etmişlerdir. Türkiye'de geleneksel klasik dinî okullar lâik bir çehreye bürünürken, Mısır'da önceden lâik olan okullar, Muhammed Abduh'un tenkitleri altında daha İslâmî ve millî bir havaya girmiştir. (s. 63)

Prof. Fazlur Rahman'ın en fazla tenkit ettiği konulardan biri de Mısır'da İslâmî ilimlerin kalesi durumunda bulunan Ezher Üniversitesi'nin klasik ve donuk çehresinden bir türlü kurtulamamasıdır. Bu noktayı aydınlatırken Fazlur Rahman'ın vermiş olduğu bir kaç anekdot durumun vehametini daha da belirginleştirmektedir.

4. Eser, Doç. Dr. Alparslan Açıkgöç ve Doç. Dr. M. Hayri Kırbasoğlu tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir, Ankara: Fecr Yayınları, 1990.

Yazar Türkiye'yi incelerken, İlahiyat Fakülteleriyle İmam-Hatipleri tartışmasına ana merkez yapmış ve bu müesseselerdeki hocalarla, okutulan dersleri tahlil ettikten sonra Arapça öğrenimine verilen öneme dikkat çekmiştir. (s. 97) Yazarın Türkiye'den övgüyle bahsettiği bir başka konu da, yurt dışına ihtisas için gönderilen ilim adamlarından çok azının dışarıda kalmayı tercih etmesi ve çoğunun kendi ülkelerinde hizmeti benimsemesidir. (s. 98)

İran hakkında bilgi verirken Prof. Fazlur Rahman, orada Ulema müessesesinin "hür" olduğunu ve genellikle tacirler ve Vakıf kurumlarınca desteklendiğini belirttikten sonra, Humeyni ve Ali Şeriatî'nin çalışmalarını kısaca özetlemiştir. (ss. 104-109)

Kendisinin de bizzat Profesör olarak yıllarca çalıştığı Pakistan'ı diğer ülkelere nazaran biraz daha uzunca ele alıp inceleyen Fazlur Rahman, orada politik ve sosyal yönden hayli etkin olan ve Mevdudî'nin başını çektiği Cemaat-ı İslâm ile Müslüman Kardeşler (İhvân-ı Müslimîn) teşkilatını, İslâmî eğitim konusunda yetersiz ve "müsbet yönde zararlı" (=positively harmful) olduğundan tenkit eder. (s. 115) Ona göre, sadece Pakistan'ın değil diğer bütün müslüman ülkelerin, İslâmî sahadaki tek problemi, öğretici kadrosunun yetersiz olmasıdır (s. 119) Başka bir ifadeyle, hem modern ilimlerde otorite hem de İslâmî ilimlerde ehil bir ilim kadrosu günün değişen ihtiyaçları karşısında İslâm'ı daha iyi anlayıp yorumlayabileceğini savunan Fazlur Rahman bütün İslâm ülkelerinin bu konuya eğilmeleri gerektiğini ısrar eder.

Kitabın Son Bölümü, "Beklentiler ve Öneriler"e tahsis edilmiş olup, yazarın değinmiş olduğu İslâmî meselelere yine yazarın takdim ettiği çözüm yollarını ihtiva etmektedir. Teklif ettiği çözüm şekli gayet kısa ve sade ama büyük gayret ve samimi çalışmayı gerektirmektedir. Ona göre, yeni ve modern bir İslâmî düşünce ancak ve ancak, Kur'an'a dönülerek ve her türlü etkileşimden uzak, onun günümüze hitap eden cihanşümul (universal) tavrını ve anlayışını ortaya koymakla mümkün olabilir. Kur'an'a dayandırılarak elde edilen "İslâmî Metafizik", batının mantalitesinden her yönüyle farklı ve bağımsız olacağından daha tesirli ve geçerli olup, çağdaş sorunlara daha tatminkar ve kesin cevaplar verebilecektir. Bu da, Fazlur Rahman'a göre, bugünün tüm müslüman ülkelerini saran "klasik" ve "lâik" eğitim sistemini her yönüyle aşacak yeni İslâmî bir eğitim sistemiyle mümkün olabilecektir.

Fazlur Rahman bu eseriyle, çağdaş İslâmî düşünceye yeni çığırar ve bakışlar getirmekle kalmamış, aynı zamanda hem Müslüman hem de Müslüman olmayan ilim adamlarını İslâmî sahada yeniden düşünmeye sevk etmiştir.

8. Health and Medicine in the Islamic Tradition: Change and Identity (İslâm'da Sağlık ve Tıp: Değişim ve Kimlik). New York: Crossroad, 1987. xiii+149 (indeks dahil) ss.*

Prof. Fazlur Rahman bu eserinde, İslâm'ın doğuşundan günümüze kadar, İslâm ülkelerinde tıp ile İslâm arasında gelişen kompleks ilişkiyi, kritik ve sistematik bir şekilde ele alıp incelemektedir.

Giriş kısmında (ss. 1-10), İslâm'ın bir din olarak ortaya çıkışından bugüne kadar İslâm dünyasında meydana gelen siyasi, kültürel ve sosyal hadiseleri çok kısa bir şekilde tasvir eden Fazlur Rahman aynı zamanda okuyucuya daha tafsilatlı bilgi alması için bir takım kaynak eserler tavsiye etmiştir. Bu bölümün ana konuları şunlardır: Sunnî ve Şii'lerin Hadis literatüründeki ayrılıkları, Fırka'ların doğuşu ve Sufî geleneğinin İslâmî düşüncedeki toleranslı yaklaşımı.

"İslâm'ın Dünya Görüşünde Sağlık ve Hastalık" başlığını verdiği Birinci Bölüm'de (ss. 11-28) merhum Fazlur Rahman, İslâm'ın kendine has ahlak anlayışını Kur'an'dan ayetler getirerek ortaya koymaya çalışır. Kur'an'ın ana hedefi insan oğluna ahlakî davranışlarında rehberlik etmektir. Allah, tabiat ve insan ilişkisini en güzel bir şekilde ortaya koyan Kur'an insanı "yeryüzünü ıslah etmeye ve fesadı ortadan kaldırmaya" çağırır. (s. 17)

Kitabının İkinci Bölümü'nü (ss. 29-40) "Tıbbın İslâm Dinî Açısından Genel Bir Değerlendirmesine" ayıran Prof. Fazlur Rahman, insan sağlığı konusunda ileriye sürülen dinî teoriler ile Hadislerin analizini yapar. Burada göze çarpan en önemli nokta, yazarın Tıbb-ı Nebevî'ye karşı olan tenkitçi yaklaşımının İbn-i Haldun'un Mukaddime'sinden getirilen ıktibaslarla desteklenmesidir. Ona göre, Peygamberin tıp konusunda va'z ettiği hadisler, her ne kadar bir takım müsbet sonuçlar verse bile aslında, ilim cihetiyle değil de sadece "inançla ilgili tedavi" yönünde ele alınmalıdır. (s. 33) Bu meyanda, Tıbb-ı Nebevî üç şekilde ele alınıp mütealâ edilebilir: Birinci kategoride, tıbbî tedaviye teşvik eden hadisler ele alınırken, ikincisinde Peygamberin bazı hastalıklar konusunda söylediği sözler incelenebilir. Üçüncü grupta ise, Tıbb-ı Nebevî literatüründeki Hadislerin rolü üzerinde durulabilir. (s. 34)

*. Bu eser, Bekir DEMİRKOL tarafından Türkçe'ye tercüme edilmektedir.

Tıbb-ı Nebevî'nin ortaçağ Müslüman yazarları arasında fazla itibar görüp literatür yönünden zenginleşmesinin sebebi, yine yazarların samimi ve dindar davranışlarındandır. Genelde bu yazarların çoğu mütekelim ve dinî liderlerdir ki, hepsi, "ahiret sevabını kazanmak" için bu şekilde davranmışlardır. (s. 45)

Prof. Fazlur Rahman'ın üzerinde durduğu bir başka konu da "Tıbbî Bakım ve İhtimam"ın İslâm dünyasında katettiği hızlı ve büyük mesafedir. Burada, hasta kimselere karşı gösterilmesi gereken ihtimam ile onların ziyaret edilmelerine ilişkin Hz. Muhammed'in nasihatlerini söz konusu ettikten sonra, ortaçağ İslâm dünyasındaki yardım müesseselerini (vakıflar), hastaneler ve klinikleri ve ayrıca oralarda uygulanan tıbbî tedavi yöntemleri ile kullanılan cihazları kısaca özetler. (ss. 59-90)

Kitabının bir başka bölümüne de "Tıp Ahlakı" başlığını veren yazar, İslâm Hukuku'nun insan sağlığı yönünden ortaya koyduğu hükümleri ve bunların olumlu tesirlerini okuyucunun dikkatine sunar. Bu kısımda incelenen temel kavramlar şunlar: İslâm Ahlakı'nın önemli bir branşını ve Hadis külliyyatının belli başlı bablarını işgal

eden "Edeb" konusu. (ss. 91-96) İnsan oğlunun önemli bir yaratık oluşu. (ss. 100-101) Aile hukuku meselesi ve özellikle kadının yeri. (ss. 101-106) Zihar, nesebin önemi, istihsan, maslaha gibi birtakım hukukî istihlâhların açıklanması.

Son bölümde ise Fazlur Rahman ağırlığı, insan hayatının önemine verir ve sırasıyla, doğum, korunma ve kürtaj, cinsel ilişki ve ölüm fenomenleri üzerinde durur. Burada ortaya konulan tablo genelde her Müslüman ilim adamının yakinen bildiği meseleler olduğundan bütün bunlar, böyle kimselere bir tekrar gibi gelebilir. Ancak Fazlur Rahman'ın kendine has uslûbu okuyucuya bıkkınlık getirmediği gibi aksine yeni ve tatminkar perspektifler sunmaktadır.

Fazlur Rahman bu eserinde, genelde Tıbbî Nebevî konusuyla Hadis literatürüne karşı pek sempatik görünmese de, meseleleri gayet açık, kısa ve oldukça inandırıcı bir şekilde ortaya koyduğundan, hem İslâm dünyasında hem de batı dünyasında mümtaz yerini korumaya devam edecektir. Bu eserde onun en önemli başarısı, onun, İslâmî disiplinlerin hemen hemen hepsini tıp konusuyla bir arada ele alıp incelemesi ve sonunda da genel bir senteze ulaşmasıdır.